

ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА

УДК 373.5.016:5

Ю.Ю. ДЮЖИКОВА

ЗАСОБИ РОЗВИТКУ ПІЗНАВАЛЬНОЇ САМОСТІЙНОСТІ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ

У статті узагальнено теоретичний досвід науковців із проблеми формування й розвитку пізнавальної самостійності учнів загальноосвітньої школи. Запропоновано форми і методи роботи вчителів під час навчання школярів, а саме: розв'язання пізнавальних завдань і включення школярів у навчально-пізнавальну діяльність, як засоби вирішення проблеми розвитку пізнавальної самостійності. У статті визначено, що розвиток пізнавальної самостійності школярів буде більш ефективним, якщо вчителі будуть володіти комплексом теоретико-методичних знань щодо її змісту, шляхів і засобів її формування.

Ключові слова: розвиток пізнавальної самостійності, пізнавальне завдання, навчально-пізнавальна діяльність, учні загальноосвітньої школи.

В умовах соціально-економічних і політичних змін, які відбуваються сьогодні в Україні та викликані становленням демократичних інститутів і розвитком ринкових відносин, важливого значення набуває проблема професійної підготовки фахівців, здатних мислити й діяти творчо, самостійно, нетрадиційно. Сучасній людині необхідні не тільки глибокі й міцні знання та розвинуте мислення, а й уміння застосовувати ці знання в ситуації, що змінюється, у нестандартній ситуації; здатність творчо підійти до вирішення проблеми, яка виникає. У зв'язку з цим перед загальноосвітніми навчальними закладами особливо гостро стає проблема формування таких якостей особистості, як пізнавальна й творча активність і самостійність.

Одним із найбільш дискусійних на сьогодні є питання співвідношення кількості навчальних предметів і змісту навчального матеріалу. Висловлюються думки про те, що школа перевантажує голови учнів непотрібними знаннями, не даючи їм можливості для розвитку, не стимулюючи певною мірою їхні здібності. У школі, як і раніше, перебільшується роль знань, які виступають як самоціль, а не тільки як засіб розвитку людини. Діяльність самих учнів і засоби здобуття ними знань залишаються поза полем зору вчителя. Самі навчальні завдання мають інколи репродуктивний характер, а не пошуковий, зводяться до виконання дій за зразком, що призводить до перевантаження пам'яті та "недовантаженості" мислення школярів.

Водночас у педагогіці та психології існує багато фундаментальних здобутків, нагромаджено практичний досвід професійно мислячих учителів щодо шляхів розвитку школярів у сучасних умовах освіти. Змінити таку ситуацію в школі може радикальне переорієнтування шкільної освіти від передачі знань до розумового розвитку і виховання самостійності учня. Саме можливість самостійного здобуття й оновлення знань, саморозвитку

значною мірою готує молоду людину до життя в сучасному світі, що швидко змінюється.

Пізнавальну самостійність науковці розглядають як один із видів самостійності, що характеризується вмінням сприймати інформацію, самостійно створювати нову проблему та вирішувати її власними силами (П. Блонський, Д. Богоявленська, В. Буряк, Д. Вілікеев, Є. Голант, М. Данилов, М. Махмутов, В. Онищук, Н. Половникова, О. Савченко та ін.), а також як свідому мотивованість дій, їх обґрунтованість, здатність людини бачити об'єктивні підстави для того, щоб діяти відповідно до власних переконань (І. Бех, Ю. Дмитрієва, М. Кухарев, А. Смирнов, С. Рубінштейн та ін.).

Окремі психолого-педагогічні аспекти проблеми формування пізнавальної самостійності школярів, які розглядають Н. Бойко, Г. Ламекіна, Л. Лутченко, О. Садовнікова, доводять, що досягнення більш високих результатів в інтелектуальному розвитку школярів потребує змін в організації їхнього навчання. Особливої актуальності проблема формування пізнавальної самостійності набуває в учнів середньої ланки загальноосвітніх закладів. Загальною пізнавальною домінантою розвитку особистості в цей період, як зазначають психологи (Г. Абрамова, О. Асмолов, Л. Божович, І. Кон та ін.), стає мислення в поняттях, яке мотиваційно співвідноситься з рефлексією на власну поведінку, із самосвідомістю. У цей період учень прагне сам приймати важливі рішення, відстоювати власні погляди, думки, судження, що визначає характер його пізнавальної самостійності.

Завдання вдосконалення навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі потребує пошуку нових та переосмислення вже відомих підходів до розвитку особистості учня. Крім того, аналіз педагогічної практики свідчить про те, що вчителі, організовуючи навчальну діяльність учнів, прагнуть створити оптимальні педагогічні умови й досягають певних результатів. Проте, в багатьох учнів у процесі навчання все ж таки спостерігається переважання репродуктивного рівня засвоєння навчального матеріалу над продуктивним перенесенням знань у життєві ситуації та прийняттям творчих рішень у житті на основі отриманої інформації, слабка володіння логіко-мисленнєвими операціями.

Теоретичний аналіз джерельної бази дослідження розвитку пізнавальної самостійності учнів під час навчання засвідчив, що ця проблема вивчена недостатньо, а наявна в теорії та практиці загальноосвітніх навчальних закладів ситуація виявляє суперечності між соціальним очікуванням суспільства щодо особистості, яка здатна самостійно приймати рішення і відповідати за їх реалізацію, та сучасним станом практики щодо формування цієї якості [6].

Мета статті – пошук нових можливостей, форм і методів розвитку пізнавальної самостійності школярів під час навчання в загальноосвітньому закладі.

Одним із завдань шкільної освіти є формування творчо мислячої особистості, що активно діє і легко адаптується в сучасному світі. Це за-

вдання покладається на самих школярів: вони мають усвідомити відповідальність за власну підготовку до майбутнього життя, за успішність самореалізації в ньому. Коли учень починає розуміти, де, як і чому, знання, які він використовує, становлять необхідне ціле, коли він відчуває здатність самостійно зрозуміти, проаналізувати й інтерпретувати факти у сфері економіки, виробництва, екології тощо, в нього з'являються якості активного учасника процесу пізнання. Це вже не об'єкт, який пасивно сприймає інформацію (що частіше за все спостерігається в шкільній освіті), а індивідуум, здатний планувати і здійснювати власну діяльність у напрямі найвищого особистого результату, який відповідає його потенційним можливостям [4].

Досліджуючи теоретичні ідеї щодо формування пізнавальної самостійності особистості, доцільно зауважити, що найбільший вплив на цей процес має процес шкільного навчання, під час якого відбувається засвоєння знань, умінь і навичок, розвиток особистості учнів. Тому в ході наукового обґрунтування оптимальних шляхів і засобів формування пізнавальної самостійності особистості об'єктом дослідження нами визначено процес навчання учнів предметам природничого циклу.

Навчальний процес можна уявити як взаємозумовлену сукупність компонентів, послідовна взаємодія яких впливає на виховання, навчання і розвиток особистості [1]. Під час навчання відбувається не тільки засвоєння знань, умінь і навичок, а й формування світогляду, розвиток розумових здібностей і особистісних особливостей тих, хто навчається, закріплення навичок самоосвіти відповідно до поставлених цілей. Принципи навчання пізнавальної самостійності учнів під час вивчення предметів природничого циклу базуються перш за все на нормативних принципах навчання (принципи наочності, доступності, науковості та ін.), які не схильні до ситуативних факторів, використовувалися і будуть використовуватися в навчальному процесі [5]. Механізм формування пізнавальної самостійності учнів на уроках природничого циклу спирається на сучасні технології навчання, які проектуються шляхом використання пізнавально-інструментальної сукупності дій учителів і учнів, що впливає на ефективне засвоєння знань особистістю.

На сьогодні в освіті активно розвиваються інноваційні, інформаційні, інтерактивні технології, які вимагають обґрунтування, визначення підходів до їх реалізації і суттєво впливають на формування й розвиток пізнавальної самостійності школярів. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне розширити систему засобів розвитку пізнавальної самостійності під час вивчення предметів природничого циклу. На думку дослідників, джерелом розвитку пізнавальної самостійності є самостійне здобуття знань під час розв'язання навчальних проблем. Лише безпосереднє залучення учнів у процес, який вимагає застосування самостійних зусиль думки, волі, почуттів, забезпечує оволодіння досвідом пізнавальної самостійності.

Відповідно до психолого-педагогічної концепції, основи якої закладено Л. Виготським, психічний розвиток визначається змістом, системою,

засобами передачі та засобами перетворення інформації, які здійснюються під час цілеспрямованої навчальної діяльності, пов'язаної з вирішенням навчальних завдань. Однією з провідних ідей навчання є теза про необхідність створення умов, які сприяють активній позиції учня в навчальному процесі. Вирішення завдань пізнавальної самостійності учнів передбачає забезпечення саморозкриття особистості, формування не тільки глибоких і міцних знань, а й самостійного та творчого мислення, уміння збирати, аналізувати інформацію, займатися самоосвітою [2].

Висновки науковців (Н. Волошина, І. Лернер, О. Савченко, Б. Степанишин) свідчать про те, що в процесі вивчення навчальних предметів важливе значення має використання навчальних пізнавальних завдань, які виконують багато функцій, а саме: мотиваційну, пізнавальну, виховну, розвивальну, комунікативну, формувальну, актуалізаційну, організаційну та ін. Виконання пізнавальних завдань, спрямованих на розвиток уміння здійснювати самостійний пошук нової інформації, забезпечує основу розвитку пізнавальної самостійності [7]. Значення пізнавального завдання в процесі навчання полягає в тому, що: 1) її розв'язання завжди приводить учнів до нових для них знань або способів дій, тобто пізнавальне завдання завжди проблемне за змістом; 2) масштабом пізнавального завдання (обсягом навчального матеріалу) детермінується рівень проблемного навчання: чим більшим є пізнавальне завдання, тим вище рівень проблемного навчання; 3) пізнавальне завдання активізує пізнавальну діяльність учнів, розвиває їхню творчу активність і пізнавальну самостійність [3].

Дидактичні методи формування і розвитку пізнавальної самостійності школярів можна поділити на *пасивні й активні*. Кажучи про *пасивні методи*, маємо на увазі, що провідна роль у процесі організації пізнавальної самостійності належить педагогу, а учень тільки протоколює його міркування під час реальної роботи з прийняття рішення або записує те, що вчитель вважає за необхідне повідомити під час уроку. Самостійність у пізнанні в цій групі методів обмежується фіксацією готових рішень, суджень, висновків. Пасивні методи на перший погляд не викликають ускладнень, але в дійсності потребують від учнів умінь чітко аналізувати “потік свідомості” вчителя і виявляти в ньому висновки, які мають значення. Відсутність зворотного зв'язку значною мірою послаблює ефективність цих методів.

Активні методи навчання можна поділити на дві групи: інтерактивні й інтраактивні, залежно від способу спонукання самостійної активності. Ця група методів найбільш продуктивна у формуванні пізнавальної самостійності, у зв'язку з тим, що активізує процеси мислення, мотивує на самостійний пошук знань, прийняття рішень.

Важливе місце в цій групі має така форма роботи, як залучення школярів до навчально-пізнавальної діяльності [5]. Навчально-пізнавальна діяльність – це такий спосіб організації освітнього процесу, за якого учні під час виконання певних завдань реалізують інтелектуальні, психофізіологіч-

ні можливості та здібності щодо створення суб'єктивно нових матеріальних та ідеальних об'єктів, які мають практичну значущість. У концептуальних засадах сучасної шкільної освіти залучення учнів до навчально-пізнавальної діяльності розглядається як основна дидактична одиниця, яка систематизує весь процес навчання. Перевагу такої форми роботи дослідники бачили в тому, що самостійна робота не дає школярам змоги бути пасивними, спонукає кожного працювати над навчальними завданнями творчого змісту, а також передбачає індивідуальний темп виконання певного завдання відповідно до можливостей та особистісних якостей.

Щоб спланувати й організувати такий варіант цілеспрямованої навчально-пізнавальної діяльності в умовах навчання природничим предметам, необхідна серйозна теоретична та методична підготовка вчителя. Створення умов для реалізації пізнавальної самостійності в навчальному процесі, при якому очікується формування більшого ступеня активності й ефективної продуктивності в роботі учнів, передбачає:

- ознайомлення вчителя зі станом проблеми в чинній навчальній документації. Недостатньо його обізнаності з навчальними програмами природничих предметів. Більш повне уявлення про актуальні виміри й тенденції проблеми активної позиції та самостійності учня в навчальному процесі в цілому можуть дати державні освітні вимоги створених навчальних програм. У цих документах з'ясовується сутність нової культури навчання, при якій важливе місце приділяється базовим компетентностям самостійного навчання, самооцінки та прогресу (учень повинен учитись на основі свого розвитку). Тут виділяється й нова роль учителя, який повинен шукати та застосовувати новітні технології навчання, спрямовані на формування в учнів умінь пошуку, збору, аналізу інформації та вирішення проблем. Учитель є організатором і консультантом, який заохочує та сприяє самостійній діяльності учня;

- дослідження та з'ясування теоретичних аспектів проблеми сутності пізнавальної самостійності у психологічному та педагогічному аспектах, як і можливостей їх реалізації в освітньому процесі.

Отже, залучення до навчально-пізнавальної діяльності дає школярам можливість самим спробувати та дослідити себе в різних сферах, визначити коло власних інтересів і можливостей, намітити програми розвитку. Це дає змогу включити в навчальний процес найважливіше: активність, інтерес і свідому самореалізацію школяра. Тобто школяр сам, на власному досвіді, пізнає цінність виконуваної діяльності, її важливість для подальшого життя, поділяє відповідальність, яка раніше була тільки на вчителів, за свій розвиток, рівень придатності до самостійної діяльності в майбутньому. Особливістю такого методу є дослідна діяльність учня.

Однак розвиток пізнавальної самостійності має формуватися не тільки на уроках, а й під час позаурочної роботи. До методів і форм позаурочної роботи з розвитку пізнавальної самостійності можна віднести науково-дослідну діяльність, яка дає можливість будь-якому учню дослідити, випробувати, виявити й актуалізувати власні здібності. Це сприяє виникнен-

ню й закріпленню інтересу школярів до дослідної діяльності. Іншою формою роботи з розвитку пізнавальної самостійності може стати організація шкільних науково-дослідних експедицій, які дають змогу дослідну діяльність учнів зорієнтувати на польову, експедиційну роботу. Головні завдання таких експедицій – збір експериментального матеріалу для його подальшої обробки і презентації на конференціях, круглих столах, засіданнях наукових гуртків тощо. Таким чином, позаурочна робота також має великі можливості для формування й розвитку пізнавальної самостійності учнів.

Висновки. Узагальнюючи дослідження вітчизняних учених, можна припустити, що пізнавальна самостійність – якість, яка розвивається в шкільні роки і є ефективним періодом його формування. Саме в цей період закладається механізм самостійності, розвивається прагнення до незалежності й результативних дій. Розвиток пізнавальної самостійності школярів буде більш ефективним, якщо вчителі будуть володіти комплексом теоретико-методичних знань щодо її змісту, шляхів і засобів її формування. Процес навчання учнів має базуватися на використанні інноваційних методів навчання, провідним серед яких є вирішення пізнавальних завдань та залучення учнів до навчально-пізнавальної діяльності.

Ці висновки не претендують на вичерпний розгляд усіх аспектів складної проблеми формування і розвитку пізнавальної самостійності учнів у процесі навчання в загальноосвітній школі.

Перспективи подальших досліджень полягають у теоретичних і методичних засадах планування й організації вивчення навчальних предметів природничого циклу, відповідно до компонентів структури пізнавальної самостійності учнів.

Список використаної літератури

1. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии / В.П. Беспалько. – М. : Педагогика, 1999. – 190 с.
2. Галустов А.Р. Подготовка будущих учителей технологии и предпринимательства к управлению познавательной самостоятельностью школьников : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.08 “Теория и методика профессионального образования” / А.Р. Галустов. – Армавир, 2003. – 162 с.
3. Каяліна С.В. Развитие познавательной самостоятельности учнів засобами комп’ютерної техніки на уроках хімії : автореф. ... дис. канд. пед. наук : спец. 13.00.02 “Теория та методика навчання хімії” / С.В. Каяліна. – К., 2004. – 21 с.
4. Кругликов Г.И. Методика преподавания технологии с практикумом : учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. завед. / Г.И. Кругликова. – М. : Академия, 2002. – 480 с.
5. Матяш Н.В. Психология проектной деятельности школьников : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : спец. 13.00.08 “Теория и методика профессионального образования” / Н.В. Матяш. – М., 2000. – 49 с.
6. Щербакова Н.М. Формування пізнавальної самостійності учнів 7–9 класів у процесі вивчення предметів гуманітарного циклу : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.09 “Теория навчання” / Н.М. Щербакова. – К., 2012. – 18 с.

Дюжикова Ю.Ю. Способы развития познавательной самостоятельности учащихся общеобразовательной школы

В статье обобщён теоретический опыт учёных по проблеме формирования и развития познавательной самостоятельности учащихся общеобразовательной школы. Предложены формы и методы работы учителей во время обучения школьников, а

именно: решение познавательных задач и включение школьников в учебно-познавательную деятельность, как способы решения проблемы развития познавательной самостоятельности. В статье обозначено, что развитие познавательной самостоятельности школьников будет более эффективным, если учителя будут владеть комплексом теоретико-методических знаний в вопросе содержания, путей и способов её формирования.

Ключевые слова: развитие познавательной самостоятельности, познавательная задача, учебно-познавательная деятельность, учащиеся общеобразовательной школы.

Dyuzhikova Y. Methods of cognitive independence students of secondary schools

In this article the theoretical experience of Russian scientists on the problem of the formation and development of cognitive independence students of secondary schools. Proposed forms and methods of work of teachers in teaching students, as follows: a solution of cognitive tasks and inclusion of students in the educational-cognitive activity, as solutions to the problem of cognitive independence. The article indicated that the development of students' cognitive independence will be more effective if teachers will own set of theoretical and methodological knowledge in the content, ways of its formation.

Key words: development of cognitive independence, cognitive task, educational and cognitive activity, secondary school students.